

DANIËL
DE
WÆLE

WATER NA DIT LEVEN KOMT

Een geschiedenis van hemel & hel in de oudheid

DANIËL
DE
WÆLE

WATER NA DIT LEVEN KOMT

Een geschiedenis van hemel & hel, van de middeleeuwen tot heden

DANIËL DE WÆLE

WATER NA DIT LEVEN KOMT

EEN GESCHIEDENIS
VAN HEMEL & HEL

Daniël De Waele

WAT ER NA DIT LEVEN KOMT

DEEL EEN

*Een geschiedenis van hemel & hel
in de oudheid*

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

INHOUD

Woord vooraf	9
Inleiding	13
1. Leven na de dood in de oude Oriënt	21
Leven na de dood in Egypte	22
Het dodenrijk in Mesopotamië	52
Zoroastrisme: De eerste hemel en hel	75
2. De dood in de oude Griekse wereld	91
Vroege visies op het leven hierna	92
Nieuwe Griekse ideeën	110
Gevaarlijke doden	133
Moord bij Grieken en Romeinen	138
3. De dood ten tijde van het Romeinse keizerrijk	142
De onderwereld in de <i>Aeneïs</i>	142
Necromantie	151
Elysion en dodenrijk in de hemelen	159
Ongeloof bij Grieken en Romeinen	168
4. Israël: van Sjeol tot opstanding	188
Het dodenrijk in het oude Israël	188
Nieuwe ontwikkelingen in Israël	212
Joodse religieuze groepen in de 1e eeuw n.Chr.	247

5. Het Nieuwe Testament	258
Paulus	258
De evangeliën	272
Neerdaling in de hel?	308
Openbaring van Johannes	314
 6. Het hiernamaals bij christenen (1)	325
Hemel, hel en vagevuur	325
Mensen sterven	326
Hemel en hel in de vroegchristelijke kerk	340
Het vagevuur	373
 7. Het hiernamaals bij christenen (2)	397
Dodenrijk en opstanding	397
De neerdaling van Jezus in de dood	398
De opstanding	414
 8. Rabbijnen	440
Misjna, Talmoed en Midrasj	441
De ziel leeft, het lichaam sterft	443
Opstanding en oordeel	466
 Terugblik	493
 Afkorting	503
Bibliografie	517
Illustraties	535
Personenregister	537

Daniël De Waele

WAT ER NA DIT LEVEN KOMT

DEEL TWEE

*Een geschiedenis van hemel & hel
van de middeleeuwen tot heden*

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

INHOUD

Inleiding	9
1. Doden in de Germaanse wereld	17
Waarin Germanen geloofden	17
Hemel en hel in de Germaanse wereld	20
Contact met de doden	26
2. De christelijke middeleeuwen	51
Waar de doden verbleven	52
Getuigenissen en visioenen	56
Theologische beschouwingen	86
De geliefde in de hemel	95
3. Renaissance en humanisme	104
De renaissance	104
Humanisme	133
4. Reformatie	143
Aflaten en het vagevuur	143
De dood en de hel volgens de reformatoren	153
Het beeld van de hemel in de reformatie	159
Predestinatie	161
Contrareformatie	167
5. De prediking van de hel	173
Goede en slechte mensen	173
De hel van de jezuïeten	177

John Bunyan: visioenen over hemel en hel	181
De rol van de hel in opwekkingsbewegingen	189
Tempering van de straffen	195
6. Nieuwe ideeën over hemel en hel	200
Jacob Boehme, de mysticus	200
Is er nog ontwikkeling na de dood?	203
De Cambridge-platonisten	209
Leibniz: ieder maakt zijn eigen hemel of hel	214
Swedenborg, de mysticus	220
C.S. Lewis, 'De grote scheiding'	234
7. De verlichting	241
De religieuze wereld	242
Montesquieu over de hemel in zijn Perzische brieven	245
Le bon David	249
De materialisten	251
Deïsme over straffen en hel	263
8. De eeuw van de romantiek	271
Sentimentalisme: de hemel, dat is de geliefde	274
De romantiek: de dood als het ware leven	279
9. Parapsychologie en het leven hierna	289
Carl Gustav Jung: ontmoetingen met de doden	289
Sir Arthur Conan Doyle bezoekt seances	298
Spiritisme over de wereld hierna	300
Helena Blavatsky	310
Rudolf Steiner	316
10. De hemel een illusie?	323
Ludwig Feuerbach: de hemel als illusie	323
Marx en Lenin: atheïstisch communisme	326
Friedrich Nietzsche: Blijf de aarde trouw!	332
Sigmund Freud	340
Ondertussen, in de christelijke wereld	344

11. Leven na de dood in het jodendom	364
Zohar	365
Kronieken van Jerachmeël	369
Chassidische verhalen	371
Reïncarnatie	375
 12. Leven na de dood in de islam	 382
Sterven en de Engel des doods	382
De ondervraging	386
De hemelse tuin	389
De hel in de islam	392
Voorspraak voor de doden	396
De dag van de opstanding	398
De slaap en bijna-doodervaringen	404
 13. Reïncarnatie	 408
De oorsprong van reïncarnatie: Azië	409
Reïncarnatie in de oudheid	412
Reïncarnatie en de Bijbel	419
Gnostisch geïnspireerde groepen	421
De renaissance	427
Het Cambridge-platonisme	430
Enkele bijzondere figuren	433
Westers boeddhisme	439
 14. Bijna-doodervaringen	 449
Wat zijn bijna-doodervaringen?	450
Negatieve ervaringen	475
Ontmoetingen met doden	484
Andere gevolgen van een bijna-doodervaring	497
Bijna-doodervaringen en religie	505
De bijna-doodervaring: een bewijs voor hemel of hel?	512
 Nawoord	 519
Afkortingen	531
Bibliografie	535
Illustraties	553
Personenregister	555

1.

LEVEN NA DE DOOD IN DE OUDE ORIËNT

De oude Oriënt, Mesopotamië: het uitgestrekte vlakke land waardoorheen twee grote rivieren kronkelend naar het zuiden vloeiden, waar hun zoete water zich vermengde met het zoute water van de zee. Op hun lange meanderende weg maakten ze het land vruchtbaar, wat de mensen dankbaar stemde tegenover hun vele goden, die dat toch maar allemaal mooi geregeld hadden. Daar leefden de Sumeriërs, later de Assyriërs, Babyloniërs en nog wat volken die elkaar de macht betwistten. In het westen lagen Syrië en de Levant, met daarin de kleine staatjes Israël en Juda. Er waren grote overeenkomsten tussen al deze volken: hoe zij leefden, hoe zij zich verheugden in het bezit van talrijke zonen en de toename van bezittingen, hoe zij overleefden. En ten slotte hoe zij stierven, begraven werden en somber gestemd afdaalden in het dodenrijk. Of men voorbeeldig geleefd had of juist niet, het maakte niet uit: allen verbleven ze in het stoffige land waaruit men niet weerkeerde. Ten oosten van Mesopotamië was de wereld stiller, eenzamer. Daar had een profeet heel andere dingen geopenbaard gekregen over de godenwereld en over de wereld waar de doden verbleven. Voor het eerst hoorden mensen over een oordeel: afhankelijk van hoe men geleefd had, kwam men in het paradijs of in de hel. De Perzen, die deze nieuwe ideeën omarmden, zouden in de 6^e eeuw v.Chr. het Midden-Oosten veroveren, zodat hun ideeën over het hiernamaals een ruime verspreiding zouden kennen. Aan de andere kant, in het westen van de oude wereld, lag Egypte, enigszins afgezonderd van het wijde Mesopotamië, vrucht van een andere rivier, de Nijl. Hier koesterde men nog andere ideeën over de goden en vooral over het leven na de dood. Ook hier wachtte de sterveling een oordeel, maar als men het niet te bont gemaakt had en men de juiste bezweringen kende die men bij het

wegen van het hart diende uit te spreken, kon men binnentreden in een verbeterde versie van het land Egypte. In dit hoofdstuk ontdekken we hoe mensen tegenover de dood stonden in Egypte, in Mesopotamië, en in Perzië.

LEVEN NA DE DOOD IN EGYPTE

Het verhaal van Osiris

Osiris was koning van Egypte en bracht zijn onderdanen welvaart, beschaving en wetten en leerde hun de goden te vereren. Toen trok hij de wijde wereld in om ook die te beschaven. Zijn gemalin Isis, die tevens zijn zuster was, bleef in Egypte om het land kundig te besturen. Toen Osiris terugkwam, beraamde zijn broer Seth, die Osiris niet genegen was, een list. Heimelijk had hij het lichaam van Osiris laten opmeten, waarna hij een fraaie sarcofaag liet vervaardigen die hem precies zou passen. Iedereen sprak zijn bewondering uit over de mooie kist, en Seth beloofde dat hij de kist zou schenken aan degene die er precies in paste. Toen Osiris zijn geluk beproefde en in de kist ging liggen, nagelde Set het deksel erop vast en goot er gesmolten lood overheen. De kist werd op een Nijlarm geplaatst en dreef af richting zee. Isis schrok toen zij hoorde van het gebeuren en in rouw gehuld zocht zij overal naar haar geliefde. Toen ze vernam dat de kist over zee bij Byblos was aangespoeld, aan de kust van de Levant, trok zij daar naartoe en vond zij er inderdaad de kist. Zacht hadden de golven de sarcofaag daar aan land gezet bij een heidestruik, die zich in minder dan geen tijd ontwikkelde tot een fraaie boom die volledig om de kist heen groeide. Isis nam de kist en voer ermee huiswaarts. Daar verstopte zij de kist, maar helaas, Seth vond de kist met het lijk van Osiris. Hij verdeelde het lijk in veertien stukken die hij overal verspreidde. Opnieuw zocht Isis de wijde omtrek af op zoek naar die delen; elk deel dat ze vond, begroef ze. Alleen de fallus vond ze niet. Die zou in de rivier zijn gegooid en zijn opgegeten door vissen. Isis maakte een replica van de fallus. Toen verscheen Osiris vanuit het dodenrijk – hij was nu heer van de onderwereld – om zijn zoon Horus te steunen zodat ze hun beider vijand Seth konden verslaan. Toen Isis haar vijand Seth geboeid in handen kreeg, liet ze hem echter los, hij ontsnapte. Maar in twee andere gevechten werd hij dan toch overwonnen. Isis zou na Osiris' dood nog gemeenschap met hem gehad hebben; uit die

gemeenschap werd Harpokrates geboren. Hij was verlamd aan zijn onderbenen.¹

Zo verhaalt de Griekse filosoof Ploutarchos (46-120 n.Chr.) – hier slechts in grote lijnen weergegeven – de oude Egyptische mythe van Isis en Osiris. Een mythe is niet alleen een verhaal over al dan niet goddelijke helden, het is vooral een manier om de wereld te begrijpen, om te verklaren waarom de wereld is zoals ze is. Diodoros van Sicilië geeft een ietwat afwijkend verhaal, en Ploutarchos zelf noemt nog enkele varianten.² Uit andere bronnen blijkt dat Osiris de zoon is van de goden Geb en Noet. Daar lezen we ook dat Isis, toen ze het lijk van haar geliefde uit Byblos naar Egypte meegenomen had, het verstopte in de Nijldelta en erin slaagde zwanger te worden van Osiris. Afbeeldingen tonen Isis in de vorm van een vogel die boven Osiris zweeft, boven zijn fallus. Zij baarde toen haar zoon Horus. Die werd wel in het geheim opgevoed, maar Seth kwam het toch te weten. Osiris werd koning over de onderwereld, zijn zoon Horus werd koning over de wereld der levenden. In deze paragraaf zullen we deze Osiris regelmatig tegenkomen; vandaar dat we hier eerst zijn geschiedenis hebben vermeld.

Op godsdienstig gebied kenden de Egyptenaren een heel eigen traditie met eigen goden en godenverhalen. Hun zicht op een leven na de dood was al even uniek, afwijkend van wat bijvoorbeeld in Mesopotamië, Syrië en de Levant werd verteld over het dodenrijk. Alleen op het gebied van magie vertoonde Egypte grote overeenkomsten met de rest van het oude Oosten.

Het lijkt wel of men in het oude Egypte geobsedeerd was door de dood, of door het leven na de dood. Piramides, graftomben, hele dodensteden ten westen van de Nijl (het gebied van de dood), sarcofagen, mummies, het ‘Boek van de dood’... Nu is het wel zo dat talloze graven al die eeuwen netjes bewaard bleven in de woestijn, tot verrukking van archeologen, terwijl talrijke dorpen, daar waar men leefde, door het

1 Samenvatting van Ploutarchos’ ‘Isis en Osiris’, in: G. Janssen, *Plutarchus: Moralia V*, Leeuwarden 2011, 144-151.

2 Diodoros, *Bib. Hist.* 1:21-22. Andere versies in: G.J. Shaw, *The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends*, London 2014, 76-91. Ook: E.A.W. Budge, *Osiris & the Egyptian Resurrection Volume I*, New York 1973, 1-23.

water van de Nijl werden weggespoeld en geen sporen hebben achtergelaten. Zeker is wel dat de aandacht van de Egyptenaars voor het hierna maals niet betekende dat men het huidige leven niet apprecieerde, men wilde liefst zo lang mogelijk leven. De wijsheidsleraar Hardjedef (vóór 2500 v.Chr.) schreef: “Deprimerend is de dood voor ons, het is leven dat we hogelijk waarderen.”³ Men verdacht de doden ervan dat ze heimelijk jaloers waren op de levenden. Een lang leven bereikte je door *maat*, ‘gerechtigheid’, te betrachten. “Doe maat, opdat je lang leeft op aarde,” lezen we in de Instructies voor koning Merikare (ca. 1600 v.Chr.). En maat doen blijkt onder meer uit de volgende zaken – die ook van belang bleven voor het leven hierna:

Kalmeer wie huilt! Verdruk de weduwe niet!
Verdrijf een man niet van zijn vaders eigendom!
Vernietig de ambtenaren niet in hun ambtszetels!
Pas op voor verkeerd straffen!
Sla niet! Het is niet goed voor je! [...]
Na de dood blijft de mens,
met zijn daden naast hem op een hoop gelegd.⁴

Men wist dat eens de dag zou komen waarop men dit huidige, korte leven zou ruilen voor het eeuwige. Het was belangrijk zich daar goed op voor te bereiden, daar steeds rekening mee te houden, want iemands daden zouden hem achtervolgen tot in de dood.

Het mummificeren

De overgang van het leven naar de dood was niet vanzelfsprekend. Voor eerst was het van belang dat het lichaam goed werd geconserveerd. Volgens de overlevering was het de god Anoebis, de god met de jakhalskop, die als eerste iemand gemummificeerd had, en wel de god Osiris. Voor dat Osiris de god van de doden werd, was Anoebis al de psychopomp (zielengeleider); hij leidde de overledenen voor Osiris en de tweeënveertig godenrechters. Egyptenaren hadden al vroeg, in de Archaische periode (vóór 2686 v.Chr.; zie inzet), opgemerkt dat de doden goed bewaard bleven in het droge zand, maar zij zouden dat natuurlijke procedé

3 In: E. Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, Cambridge 2011, 119.

4 In: R.B. Parkinson, *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems 1940-1640 BC*, Oxford 1997, 219-220.

verbeteren. Mogelijk werden de eerste pogingen tot mummificatie reeds ondernomen in de Archaïsche periode. Al vlug zou het bewaren van het lichaam gezien worden als voorwaarde om in het hiernamaals te kunnen voortbestaan. We vinden beschrijvingen van het mummificeren bij Herodotos (5e eeuw v.Chr.) en Diodoros (1e eeuw v.Chr.), al zijn moderne onderzoekers wat sceptisch over hun verslagen.⁵ Wel aanvaard wordt hun verzekering dat professionele begrafenisondernemers zich over het mummificeren ontfermden en dat natron (gekristalliseerd zout) een belangrijk middel was om het lichaam uit te drogen. Hier volgt een gedeelte van Herodotos' beschrijving over de duurste vorm van mummificatie (er waren ook goedkopere behandelingen):

Eerst worden de hersenen zoveel mogelijk met een kromme haak via de neusgaten uit de schedel gepeuterd. Wat is blijven zitten, wordt met een kruidenaftreksel opgelost. Vervolgens wordt langs een van de zijden met een mes van vuursteen een snede gemaakt zodat de ingewanden er een voor een uitgehaald kunnen worden. De buikholte wordt grondig gereinigd en uitgespoeld – eerst met palmwijn en dan met een extract van fijngestampde kruiden; daarna stoppen ze de ruimte vol met gesorteerde en gekneusde mirrekorrels, kassie en alle andere soorten reukwerk, behalve wierook, en naaien ze alles dicht. Als dat klaar is, bedekken ze het lijk helemaal met natron dat ze zeventig dagen, en geen dag langer, laten inwerken. Wanneer deze tijd is verstreken, wordt het lijk gewassen en van top tot teen gewikkeld in fijn linnen dat aan repen is gesneden en aan de onderzijde is ingesmeerd met gom, in Egypte het gewone vervangingsmiddel van lijm. In die toestand wordt het aan de familie teruggegeven, die ondertussen een houten kist heeft laten maken in de vorm van een menselijke figuur. Hierin wordt de mummie opgeborgen. Het deksel gaat dicht, de kist wordt als een kostbaar voorwerp in een grafkamer weggezet en daar rechtop tegen de muur geplaatst.⁶

Dat is wat Herodotos ons bericht. Volgens hedendaagse onderzoekers werd het lichaam in het Oude Rijk (2686-2125) gezalfd en in een ritueel omwikkeld met in met hars doordrenkte doeken. Erg effectief bleek dat

⁵ Herodotos, *His.* 2:86-88. Diodoros, *Bib. Hist.* 1:91.

⁶ Herodotos, *His.* 2:86. Vert. H.L. van Dolen, *Herodotos: Het verslag van mijn onderzoek*, Nijmegen 1995.

toch niet te zijn. Interne organen werden dan apart in windsels gewikkeld, ook gedrenkt in hars. Men had ontdekt dat door het verwijderen van de organen het lichaam beter geconserveerd werd. Om de vorm van het lichaam te bewaren stopte men doeken in de delen waaruit de organen waren verwijderd. In het Middenrijk (2055-1650) werden ingewanden uit het lichaam gehaald via incisies aan de linkerkant van de buik. Lichamen werden nu zorgvuldiger ingewikkeld, elk lid apart. Men leerde natron beter toepassen en mummiemaskers werden populair. Soms bracht men hars in het lichaam waardoor de interne organen oplosten. In het Nieuwe Rijk (1550-1069 v.Chr.) gebruikte men, na het lichaam te hebben gewassen, natron om het lichaam nog meer uit te drogen, nadat men organen die meer vatbaar waren voor bederf verwijderd had en in canopen (kruiken) had geplaatst. Ook de organen werden gedroogd in natron en behandeld met hars. Elke canope werd afgesloten met een stop in de vorm van een dierenkop of mensenhoofd: de canope met de maag kreeg een hondenkop, die met de longen de kop van een baviaan, die met de ingewanden een valkenkop en de lever ging in een canope met een mensenhoofd. In sommige perioden werden de behandelde organen weer in het lichaam ingebracht. Het hart bleef sowieso in het lichaam, zoals een bezwering uit het 'Boek van de dood' duidelijk maakt: "Achteruit, boodschapper van welke god dan ook! Indien jij gekomen bent om mij van dit orgaan van mijn mensenhart weg te nemen, men zal je dit orgaan van mijn mensenhart niet geven [...]."⁷ Hersenen werden verwijderd en gingen verloren. Tijdens het Nieuwe Rijk werd het lichaam ook ingestreken met hars of bijenwas, daarna werd het in linnen doeken gewikkeld en bewierookt. Tussen de windsels stak men amuletten om de dode te beschermen tegen kwaadwillige machten in de onderwereld. Ook nu werd het lichaam opgevuld met in hars gedrenkt linnen om het een natuurlijk aanzicht te geven. Kunstogen werden geplaatst in de oogkassen of ogen werden geschilderd. In de Ptolemeïsche en Romeinse tijd werden mummies soms minder zorgvuldig verzorgd, al zijn er uit die tijd ook prachtige kartonnages bewaard. Wel mooi en bekend zijn de natuurlijk ogende portretten die op een paneel van de sarcofaag geschilderd werden, naar hun vindplaats Fajoemporetten genoemd, of ook wel mummieportretten.⁸

Een onmisbaar ritueel tijdens dit proces was het 'openen van de

7 Dodenboek 29. Vert. M.A. Geru, *Het Egyptische dodenboek*, Deventer 1974, 58.

8 B. McDermott, *Death in Ancient Egypt*, Gloucestershire 2006, 178.

mond', van een mummie of een grafbeeld (grafbeeld: zie verder). Door dit ritueel kon de *ba* (het onsterfelijke principe, de vitale energie) van de overledene daar intrekken. Een Egyptische priester raakte het gelaat van een mummie of beeld aan met speciaal gereedschap, een rituele dissel, onder het reciteren van magische spreuken. Zo konden de aangeraakte neus, ogen, oren, mond en borst weer functioneren met het oog op een leven in het dodenrijk (Figuur 1a, b).

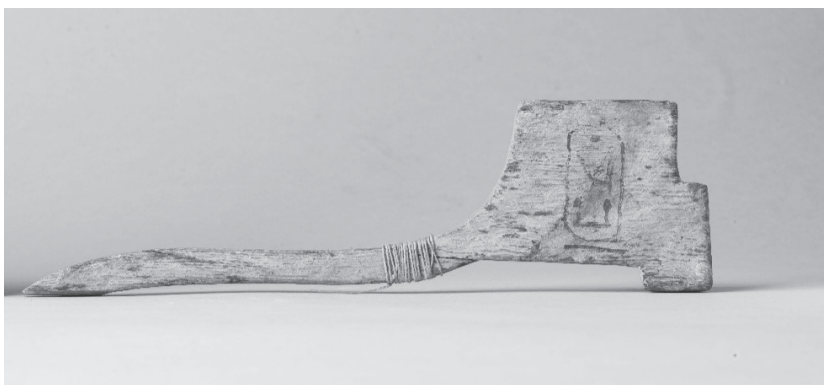
Er werd wel beweerd dat in dat dodenrijk iedereen gelijk was: "De arme wordt er niet onderscheiden van de rijke."⁹ Maar als de voorbereidingen die men trof voor een verblijf in het dodenrijk evenredig waren met de geriefelijkheid die men er zou genieten, zag het er voor de armen niet best uit. Van de vele duizenden boeren, of arbeiders en slaven die zich zo hadden uitgesloofd voor het bouwen van de graftomben en piramides van de rijken, werd geen enkel graf teruggevonden. Als zij stierven, werden zij gezamenlijk in een kuil gegooid, of werden zij gewoon in de grond gestopt zonder gemummificeerd te zijn. Over de overgang van deze armen van het leven naar de dood hebben wij geen geschreven bronnen omdat wie kon schrijven niet in hen geïnteresseerd was. Waarschijnlijk zullen zij zich op een of andere manier hebben toevertrouwd aan Osiris, de koning der doden. Zij namen dan in het dodenrijk de laagste plaatsen in, zoals zij gewoon waren tijdens hun leven.¹⁰

Figuur 1a. Deir el-Medina, Graf van Sennedjem, ambachtsman ten tijde van Ramses II, Nieuwe Rijk. Het openen van de mond van de mummie met een dissel.

9 Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, 121. S. Ikram, *Dood en begrafenis-rituelen in het oude Egypte*, Amsterdam 2006, 18-19.

10 F. Dunand and Ch. Zivie-Coche, *Gods and Men in Egypt: 3000 BCE to 395 CE*, London 2004, 175.

Figuur 1b. Dissel voor het openen van de mond. Egyptisch museum, Turijn.

Ontwikkelingen in het hiernamaals

In de loop van de tijd hebben verschillende ideeën over hoe het hiernamaals eruitzag gecirculeerd. Op een grafschrift vinden we een klacht dat het Westen (het gebied van de dood) een donkere eenzame plaats is, “waar de doden slapen in hun gemummificeerde vorm”. Men sprak wel van eeuwige duisternis en een aantal ‘Onderwereldboeken’ tonen de deugdzame doden in lange rijen van mummies op lijkbaren.¹¹ Gelukkig waren er ook opwekkender vooruitzichten. We bekijken hoe het beeld van het hiernamaals veranderde door de tijd heen. Want al hielden Egyptenaren erg vast aan hun overgeleverde tradities, door de tijd heen zouden toch enkele dingen evolueren.

Indeling Egyptische geschiedenis

Een dynastie is een regerende familie of een regerend vorstenhuis

Badari- (4400-3800) en Nagada-periode (3800-3100).

Archaïsche periode (3100-2686) Dynastieën 1 en 2.

Oude Rijk (2686-2125) Dynastieën 3-8.

> Piramideteksten

Eerste Tussentijd (2160-2055) Dynastieën 9-11.

Middenrijk (2055-1650) Dynastieën 11-14.

> Sarcofagenteksten

> Boek van de twee wegen

¹¹ G. Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, Austin 2006, 156.

Tweede Tussentijd (1650-1550) Dynastieën 15-17.	
Nieuwe Rijk (1550-1069) Dynastieën 18-20.	> Boek van de dood
	> Boek der poorten
	> Lied van de harpenaar
Derde Tussentijd (1069-664) Dynastieën 21-25.	
Sait-periode (664-525) Dynastie 26.	
Late Periode (525-332) Dynastie 27-31.	
Ptolemeïsche en Romeinse periode (332-30, 30 v.Chr.-395 n.Chr.)	> Fajoemporetten

Badari- (4400-3800) en Nagada-periode (3800-3100)

In Midden-Egypte (tussen Memphis en Asyut) vond men omvangrijke archeologische artefacten uit het 4e millennium v.Chr. Uit deze oude cultuurtraditie zou die van het latere Egypte groeien. In Boven-Egypte, in de buurt van het dorpje Badari, aan de oostelijke Nijloever, heeft men een aantal nederzettingen en grafplaatsen aangetroffen uit ca. 4400 v.Chr. Men noemt die tijd de Badari-periode, die rond 3800 overging in de Nagada-periode.¹²

Men heeft kleine begraafplaatsen gevonden aan de rand van dorpen. In de ovale grafkuilen werden de doden doorgaans op de linkerzij gelegd, in hurkhouding, met het gezicht gericht naar het westen. Meestal waren ze in matten gewikkeld. Opvallend is dat rijke grafgiften waren meegegeven, die vooral te maken hadden met lichaamsverzorging. Vaak zijn de voorwerpen versierd met figuurtjes. Behalve aardewerk werden vooral aangetroffen: stenen schminkpaletjes, zalflepels, maar ook allerlei sieraden: haarpinnen, sierkammen, halskettingen, armbanden. Hier treffen we voor het eerst in Egypte een sterk ontwikkelde grafcultuur aan. Bij gebrek aan schriftelijke bronnen kunnen we over het doel van de grafgiften slechts speculeren: wilde men er in het dodenrijk netjes en verzorgd bijlopen? Of vond men dat iemands persoonlijke spulletjes nu eenmaal bij de overledene hoorden en volgden ze hem of haar daarom in het graf?

12 Bron voor deze paragraaf: S. Seidlmayer, 'Egyptes weg naar de beschaving', in: R. Schulz, M. Serdel (red.), *Egypte, land van de farao's*, Groningen 1997, 9-23.

Rond 3800 v.Chr. gaat de Badari-periode over in de Nagada-periode, die men onderverdeelt in drie fasen: Nagada I, II en III. Het verspreidingsgebied van deze cultuur ligt ten zuiden van de Badari-cultuur. Ook hier vindt men in graven aardewerk, borden, schotels, flessen en vaten, vaak versierd met afbeeldingen van dieren, later ook afbeeldingen van mensen die jagen of oorlog voeren. In de Nagada-periode treffen we ook afbeeldingen van sikkelvormige boten, voorzien van roeiriemen (Figuur 2). De betekenis ervan is onduidelijk. Later, in de faraonische tijd, komen schepen vaak in begrafenisrituelen voor. Ook treffen we schminkpaletten aan in de vorm van allerlei dieren, naast amuletten en sieraden. In deze Nagada-periode ontstonden ook elite-begraafplaatsen, voor de bovenlaag van de bevolking. Dat is te zien aan de luxe. De graven zijn vrij groot. Een graf bestaat uit een rechthoekig uitgegraven kuil van twee bij vijf meter, die ongeveer anderhalve meter diep is. De wanden zijn dichtgemetseld en een muur verdeelt de ruimte in twee delen: de eigenlijke grafkamer en de kamer voor grafgiften.

Figuur 2. Nagada-boot ca. 3500-3300 v.Chr. Metropolitan Museum of Art, New York.

Het Oude Rijk (2686-2125 v.Chr.)

Uit Egypte komen ook de oudste sporen van een geloof in een oordeel na de dood. We treffen ze aan in de piramideteksten uit 2425-2300 v.Chr. De piramideteksten waren bedoeld voor de farao, en het hiernamaals waarover zij spreken, was enkel bedoeld voor hem, niet voor gewone mensen. Die zouden, als het goed was, in het hiernamaals verder leven zoals zij op aarde hadden geleefd. De farao zou zich echter bij de goden voegen, aan wie hij gelijk was, of volgens sommige teksten zelfs superieur (Afbeelding 1).

De piramideteksten werden geschreven op de binnenmuren van de piramides van farao's uit de 5e en 6e dynastie en ze werden opgesteld door de priesters van Heliopolis (Grieks voor 'Stad van de zon', Egyptische naam: *Ioenoe* of *Annu*). Heliopolis was het centrum van de zoonanbidding; de plaatselijke god Aton werd er geïdentificeerd met de zonnegod Re. Men vereerde er Aton-Re. In de piramideteksten die daar op schrift gesteld werden, treffen we vier belangrijke verschillende opvattingen aan over het leven na de dood voor de farao.

Volgens de eerste opvatting vervoegde de overleden farao zich bij de goden. Bij zijn opstijgen naar de hemel werd de farao een van de circumpolaire sterren, die werden gezien als symbool van de eeuwigheid omdat zij nooit onder de horizon verdwenen. Zij zakten dus niet weg in de onderwereld, maar waren onsterfelijk, en dat gold nu ook voor de farao: "O gij die hoog verheven zijt onder de onvergankelijke sterren, gij zult nooit vergaan."¹³ De oude koninklijke piramides, zoals die van Djoser, werden gebouwd met de grafkamer van de koning onder de grond, van waaruit een corridor in rechte lijn naar de circumpolaire sterren voerde.

Volgens de tweede opvatting, die we aantreffen in latere bezweringen in de piramideteksten, vervoegde de farao zich bij de zonnegod Re in zijn dagelijkse tocht op zijn boot langs het hemelgewelf. Dat was vooral zo sinds de 5e dynastie, toen de cultus van Re belangrijker werd. Een bezwering vertelt dat de farao zijn plaats in de zonebark inneemt:

Ik ben rein. Ik neem zelf de roeispaan, ik bezet mijn plaats, ik zit in de boeg van de boot van de twee enneaden, en ik roei Re naar het Westen.¹⁴

13 Pyr. 878, in: A.J. Spencer, *Death in Ancient Egypt*, London 1982, 83.

14 Bezwering 469 in: Spencer, *Death in Ancient Egypt*, 140.

De farao voer dan samen met de zonnegod Re in een boot langs de hemel, naar een mythische plaats in het westen van de hemel: het Rietveld. Of hij zou elke dag met Re de hemel doorkruisen, dat kon ook. Toch bleef men de piramides bouwen met de ingang gericht op de circumpolaire sterren.

Dat zorgde ervoor dat men beide visies, die van de sterren en die van de zon als bestemming voor de farao, ging combineren – we kunnen dan van een derde visie spreken. De farao reisde volgens deze opvatting naar de circumpolaire sterren, maar voer toch ook op een tocht op de boot van Re.

Wees rein, neem je plaats in op de boot van Re, roei langs de hemel en stijg op naar de verre plaatsen, roei met de onvergankelijke sterren, vaar met de onvermoeibare sterren, ontvang de vracht van de Nachtboot.¹⁵

De farao, die een god was of de zoon van een god, bereikte de overzijde door magische en rituele middelen, en kwam zo terug bij zijn hemelse vader Re. Die overzijde was de hemel, en hij bereikte die in de vorm van een valk of een scarabee (de als heilig beschouwde mestkever), of ook wel door het beklimmen van een ladder of zonnestraal – de trappiramiden suggereren een trap die de daarin begraven koning hemelwaarts bracht. De hiëroglief voor ‘trappiramide’ is het werkwoord *âr*, ‘klimmen’. Trappiramides werden slechts een eeuw lang gebouwd; daarna kregen ze gladde wanden, die versteende zonnestrallen verbeeldden waarlangs de farao hemelwaarts ging. Tegelijk herinnerde de piramide aan de schepping, aan de oerheuvel die uit de oeroceaan was opgerezen. In Egypte kende men ook de pilaar genoemd *Djed*, die werd vereenzelvigd met de ruggengraat van Osiris en met de wereldboom die hemel, aarde en onderwereld met elkaar verbond (Figuur 3). Een trap naar de hemel is van alle tijden, van alle culturen. In de Bijbel kreeg Jakob een droom waarin hij een ladder zag die tot in de hemel reikte, met engelen die daarlangs op en neer gingen. En in de eerste eeuw van de christenheid zag de martelares Perpetua een visioen van een lange ladder naar de hemel, die zij beklom.¹⁶

15 Spencer, *Death in Ancient Egypt*, 140.

16 ‘Farao hemelwaarts’: N. Grimal, *Histoire de l’Égypte ancienne*, Paris 1994, 122-123. Jakob: Gen. 28:10-22. Perpetua: D. De Waele, *Heilige woorden: Een rondleiding door de geschriften van het Nieuwe Testament & het vroege christendom*, Utrecht 2024, 350-351.

Een vierde – zij het minder prominente – visie in die tijd, is dat de dode koning geïdentificeerd werd met een heleboel goden, en dat hij 's nachts met Osiris door de onderwereld reisde. De farao wordt dan ook geïdentificeerd met Osiris, de god der doden.

Figuur 3. Djed. Egyptisch Museum, Turijn.

Van deze drie belangrijke visies op wat er met de farao na zijn dood gebeurde, zou die van een leven onder de circumpolaire sterren verdwijnen. De twee andere, het opstijgen naar Re en de reis met Osiris door de onderwereld, konden gecombineerd worden. Eerst gaat de farao door de onderwereld om daarna op te stijgen naar Re. In de piramideteksten

gaat het vooral om de hemelreis naar Re, maar de eerste etappe daarvan is de Doeat, dat is het dodenrijk, de duisternis van het graf. Met behulp van riten en bezweringen strijdt de overledene om zich te ontdoen van de onreinheden van de dood. Dan kan hij de Doeat verlaten om naar Re op te stijgen, als hij er tenminste in slaagt de poorten te openen. Zo'n bezwering luidt bijvoorbeeld: "Open de weg voor mij, bewakers van de Doeat! Ik ben iemand met het werkzame woord, met intacte magische kracht."¹⁷

De begrafenisrituelen en het mummificeren van de farao vormden een rituele herhaling van wat als eerste met de dode Osiris was gebeurd. Hierdoor werd de koning geïdentificeerd met Osiris, hij werd één met Osiris in zijn dood en opstanding (in het dodenrijk). Maar tegelijk werd de farao ook vereenzelvigd met Horus, koning van de levenden. Zoals Horus streed tegen de boze Seth, zo streed de farao tegen de chaosmachters, en beschermde hij de beschaving.¹⁸ De koning werd ook geassocieerd met maat, 'waarheid', 'recht', 'orde'.

Al werd de farao geassocieerd met maat en was hij tijdens zijn leven op aarde de ultieme rechter, toch diende hij bij zijn dood een oordeel te ondergaan. Aanvankelijk was de enige test die de farao moest afleggen dat hij zijn goddelijke geboorte moest bevestigen voordat hij de hemel binnen kon. Later verschenen teksten waarin verzekerd werd dat de farao geen fouten had gemaakt: "Hij behoort tot hen die niet zullen gegrepen worden in de naam van de koning, noch in de naam van de magistraten, hij behoort tot hen die niet gestraft worden en aan een misdaad schuldig bevonden worden."¹⁹ Het is een blijk van onschuld. Zo te zien was er dus al een besef dat de mens – in ieder geval de farao – na de dood zijn onschuld diende te bevestigen, en dat allicht tegenover een of andere rechterlijke instantie, al is in die tijd nog niet duidelijk welke dat was. Een andere tekst zegt: "Er is geen aanklager die een levend persoon vertegenwoordigt tegen NN [in te vullen naam], er is geen aanklager die

17 In: M-A. Mombo, *Mort et ascension de pharaon en Égypte ancienne (2778-2263 av. J.-C.)*, Paris 2013, 29.

18 A.F. Segal, *Life after Death: A History of the Afterlife in Western Religion*, New York London 2004, 41.

19 In: S.G.F. Brandon, *The Judgment of the Dead: An Historical and Comparative Study of the Idea of a Post-Mortem Judgment in the Major Religions*, London 1967, 7-8. In deze paragraaf ontleen ik een en ander aan dit boek.

een dode persoon vertegenwoordigt tegen NN.”²⁰ Blijkbaar zou het de overledene goed gaan als er geen klacht tegen hem werd ingediend.

Deze visies laten ons zien dat reeds halfweg het 3e millennium v.Chr. er een complex aan ideeën bestond over het leven na de dood van de farao. Men had een algemeen begrip over maat, over de sociale orde, en het verstoren daarvan zou de dode aangerekend worden. De ideeën daarover waren nog vaag, maar ze zouden met de tijd duidelijker worden.²¹ Opmerkelijk is dat de koninklijke familieleden en notabelen hoopten op de gunst van de farao voor het overleven van hun eigen zielen, zoals hij die ook bij leven verleend had door allerlei schenkingen, zoals een graftombe. Ook gewone stervelingen die hadden meegewerkt aan het oprichten van het koningsgraf hoopten te delen in de redding van de farao. Heel wat mensen, zoals soldaten en boeren die in tijden dat zij niet op het land konden werken opgevorderd werden, bouwden aan de piramide van de koning en hoopten op een beloning na dit leven. Zoals eerst alleen de koning werd geassocieerd met maat, zo zou dat tegen het eind van het Oude Rijk ook met enkele koninklijke beampten gebeuren: ook zij werden het eeuwige leven deelachtig, los van enige ‘begunstiging’ door de farao. Deze nieuwe ontwikkeling zou in een volgende periode doorzetten. Op graftomben kon men de belijdenis lezen dat men maat gedaan had:

Ik heb juist gesproken en juist bericht.
Ik gaf de hongerigen brood.
Ik heb de naakten gekleed.
Ik gaf een boot aan wie er geen hadden.
Nooit sloeg ik een man omdat hij gering was.
Nooit stond ik toe dat iemand zich over mij ergerde,
Zodat mijn naam goed aangeschreven stond bij God.²²

Iets dergelijks zou later in het Egyptische ‘Boek van de dood’ opgenomen worden. De bijbellezer zal hier Jezus’ woorden over het oordeel dat alle mensen te wachten staat in herkennen.²³

²⁰ In: Brandon, *The Judgment of the Dead*, 8.

²¹ Brandon, *The Judgment of the Dead*, 6-11.

²² In: J. Assmann, *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*, München 1990, 128.

²³ Matt. 25:35-36.

Hierna volgde de Eerste Tussentijd (2160-2055). De hofcultuur verspreidde zich over de gouwen. Toegenomen welvaart verspreidde zich over vele gebieden waar machtigen zich als koning konden presenteren. Het land raakte verdeeld over diverse vorstenhuizen. Pas in het Middenrijk zou iets nieuws ontstaan.

Het Middenrijk (2055-1650)

In het Middenrijk getuigen 'sarcofagenteksten' van een beperkte democratisering van het leven na de dood. In het Oude Rijk was leven na de dood voorbehouden aan de farao, de koninklijke familieleden en notabelen en mogelijk aan hen die geholpen hadden bij de bouw van zijn graf. Nu werd eeuwig leven gegarandeerd voor hen die zich een sarcofaag konden permitteren (Afbeelding 2a). Boven aan de zijanten en in het midden van het deksel van de rechthoekige lijkstaf staan offerformules. Aan de zijkant, ter hoogte van het hoofd, zijn twee ogen geschilderd, de zogenaamde *oedjet*-ogen, waardoor de overledene, die op zijn linkerzij ligt, de begrafenisrituelen en het brengen van offers kan gadeslaan (Afbeelding 2b). Onder de ogen werd wat later een 'schijndeur' geschilderd waardoor de offers op magische wijze konden worden doorgegeven. Verschillende goden werden afgebeeld, die de overledene beschermden en hem de toegang tot het dodenrijk verschaften. Ook werd een topografie van het hiernamaals gegeven, die men het 'Boek van de twee wegen' noemt, getekend op de bodem van de kist (Figuur 4). Daarop stonden twee wegen getekend die leidden naar de mythische plaats Setau, het rijk van Osiris. Een belangrijke vernieuwing in die tijd werd gevormd door de decoraties en de eigenlijke 'sarcofagenteksten' aan de binnenkant van de kist. Zij duiden op het toenemende belang van magische formules die de overledene moest kunnen gebruiken. Deze teksten waren afgeleid van de piramideteksten. De sarcofagenteksten vertellen dat de overledene een aantal beproevingen moest ondergaan, waarbij gevaarlijke demonen op de loer lagen. De bezweringen worden ingeleid door een titeltje: 'Bezwering om niet te vergaan in het land van de doden', of: 'om geen tweede dood te sterven'. Want men kon in de dood ook een tweede dood sterven; dat was iemands volledige vernietiging, inbegrepen zijn nagedachtenis onder de levenden. Van meer praktische aard waren bezweringen als: 'Om brood te eten in het dodenrijk', 'Om slang en krokodil af te weren', 'Om niet te rotten en geen werk te hoeven doen in het dodenrijk'. Daarnaast vindt men ook 'voorwerpfriezen': allerlei voorwerpen die de overledene

nodig heeft: kleding, sandalen, sieraden, spiegels, wapens, amuletten.²⁴

In de periode van het Middenrijk waren er verschillende visies op het einde, die naast elkaar bestonden. De eerste was dat de geest van een mens naar de hemel ging om zich daar te voegen bij de boot van Re. Hij reisde dan samen met Re door het hemelruim, terwijl de mummie op aarde bleef. De tweede visie, die de belangrijkste zou worden, was dat de overledene in de onderwereld verbleef met Osiris. Ook aan deze periode van het Middenrijk kwam een eind.

In de Tweede Tussenperiode (1650-1550) heersen in het noorden van het land de Hyksos. Zij waren een Semitisch volk uit de Levant, dat rond 1620 v.Chr. naar Beneden-Egypte was geëmigreerd en daar de macht had overgenomen. Boven-Egypte, het zuiden, bleef in handen van de Egyptenaren. Daar, in de Thebaanse regio, zijn nog steeds de traditionele lijk-kisten uit het Middenrijk populair. Maar de farao's van de 17e dynastie, aan het eind van de Tweede Tussenperiode, opteren voor mensvormige lijk-kisten. Op de romp ervan, over het deksel, wordt een vleugelmotief aangebracht. Dat beschermt de dode. Het motief verwijst naar de godinnen Isis en Nephtys, maar staat tegelijk voor de ba van de overledene, die van de dodenwereld naar de wereld der levenden kan reizen. Nog steeds worden oedjet-ogen op de zijkant van de kist geschilderd, maar dat heeft nu slechts een symbolische betekenis; het lijk wordt niet langer op de zij, maar op de rug gelegd.²⁵

Het Nieuwe Rijk (1550-1069)

De laatste farao's van de Tweede Tussentijd bonden de strijd aan met de Hyksos en farao Ahmose slaagde er uiteindelijk in hen helemaal te verdrijven uit Egypte. Hij was de grondlegger van de 18e dynastie, waarmee het Nieuwe Rijk aanbrak.

Nieuw was het welbekende 'Boek van de dood' (of 'Dodenbode') dat de sarcofagenteksten verving. Het was geschreven op papyrus, dat opgerold in de mummie werd gestopt, vaak tussen de benen. Zo'n papyrusrol kon vlug vervaardigd worden, was goedkoop en dus bereikbaar voor mensen die niet geweldig rijk waren. Vooral mensen uit de middenklasse konden nu genieten van een hoopvol uitzicht op een toekomstig bestaan.

24 Spencer, *Death in Ancient Egypt*, 141-142. I.P. Couliano, *Out of this World: Otherworldly Journeys from Gilgamesh to Albert Einstein*, Boston 1991, 66. L. Delvaux & I. Therasse, *Sarcophagen onder de sterren van Noet*, Tielt 2015, 25-27.

25 Delvaux & Therasse, *Sarcophagen onder de sterren van Noet*, 51.

Afbeelding 1. Piramidetekst van Farao Pepi I (Oude Rijk, 2332-2287 v.Chr.). De inscripties beschrijven de formules voor het opstijgen van de koning naar de hemel en voor zijn eeuwige voorraad aan eten en drinken.

Wat gebeurt er na de dood? Al eeuwenlang zoeken mensen naar antwoorden, zonder tot een definitieve conclusie te komen. In *Wat er na dit leven komt* neemt Daniël De Waele de lezer mee van het oude Egypte tot vandaag en laat hij zien hoe ideeën over het hiernamaals zich in de westerse wereld hebben ontwikkeld. Langs hemelse vergezichten, schimmige oorden en wonderlijke voorstellingen ontvouwt zich een fascinerende cultuurgeschiedenis.

Dit eerste deel voert naar de wereld van de oudheid, waar de grote vragen over dood en hiernamaals al volop leefden. De Waele verkent de oude Oriënt, de Griekse en Romeinse wereld, het oude Israël, het Nieuwe Testament en de denkwereld van de rabbijnen en de eerste christenen.

In al de verschillende visies die de ronde deden, kunnen we toch een evolutie ontwaren, een ontwikkeling in het denken van de mens van de antieke wereld over wat er na dit leven komt. Die oude stemmen klinken verrassend vertrouwd: in hun geloof en ongeloof, hoop en twijfel herkennen we veel van onze eigen vragen.

Daniël De Waele was docent Nieuwe Testament aan het Hoger Instituut voor Protestantse Godsdienstwetenschappen te Brussel. Van zijn hand verschenen onder andere *Ontluikend christendom* (2021), *Vergeten rijkdom* (2022), *Godenschemering* (2023) en *Betoverd door begeerte* (2025).

Wat gebeurt er na de dood? Al eeuwenlang zoeken mensen naar antwoorden, zonder tot een definitieve conclusie te komen. In *Wat er na dit leven komt* neemt Daniël De Waele de lezer mee van het oude Egypte tot vandaag en laat hij zien hoe ideeën over het hiernamaals zich in de westerse wereld hebben ontwikkeld. Langs hemelse vergezichten, schimmige oorden en wonderlijke voorstellingen ontvouwt zich een fascinerende cultuurgeschiedenis.

In dit tweede deel volgt De Waele de geschiedenis van hemel en hel van de middeleeuwen tot vandaag. Hij laat zien hoe oude ideeën uit het Midden-Oosten het Europese denken over het hiernamaals blijvend hebben gevormd. Van Germanen en Kelten en het middeleeuwse christendom voert de reis via Renaissance, Reformatie, Verlichting en Romantiek naar onze tijd. Het boek besluit met een bespreking van bijna-doodervaringen.

Daniël De Waele was docent Nieuwe Testament aan het Hoger Instituut voor Protestantse Godsdienstwetenschappen te Brussel. Van zijn hand verschenen onder andere *Ontluikend christendom* (2021), *Vergeeten rijkdom* (2022), *Godenschemering* (2023) en *Betoverd door begeerte* (2025).